

Dr Kasper Sipowicz
Akademia Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie

Negatywne przekraczanie granic. Prześladowania polskiego duchowieństwa katolickiego w Kraju Warty w latach 1939-1945

*Chociażbym chodził ciemną doliną,
zła się nie uklęknę,
bo Ty jesteś ze mną (Psalm 23).*

Wstęp

Wiek XX upłynął pod złowrogim znakiem totalitaryzmów – nazizmu (narodowego socjalizmu) i komunizmu. Choć w 1941 roku stanęły one przeciw sobie, to jednak w warstwie ideologicznej były z sobą zbieżne (Ehrlich, 1947; Filipiak, 1985; Heywood, 2008; Wołkogonow, 2015a). Bazowały one na całkowitym podporządkowaniu obywateli (Rappaport, 1945; Wołkogonow, 2015b). W tym celu należało zniszczyć wiarę w Jezusa Chrystusa, wszelkie uczucia moralne oraz więzy rodzinne. Bowiem zarówno Włodzimierz Iljcz Lenin (1986), jak i Adolf Hitler (1941) zdawali sobie sprawę, że chrześcijaństwo stoi w jawnej opozycji z koncepcjami zniewolenia człowieka. Stanowi ono kręgosłup moralny, dzięki któremu jednostka osiąga mądrość, czyli zdolność odróżniania dobra od zła. Pozbawienie obywateli Rosji Sowieckiej i III Rzeszy tej cechy stanowiło gwarancję ich pełnego i bezwarunkowego zniewolenia. Powszechnie znane są słowa Lenina (1986), iż „religia jest opium ludu”. Natomiast mało kto zdaje sobie sprawę, że jest to li tylko cytata za Karolem Marksem (1976). Nie oznacza to jednak, że filozofowie marksistowscy nie doceniali mocy wiary chrześcijańskiej. W podręczniku akademickim PWN pt. „*Filozofia marksistowska*” pod redakcją Józefa Grudnia, Henryka Jankowskiego, Tadeusza M. Jaroszewskiego i Włodzimierza Wesołowskiego (1975), który stanowił jedną z podstawowych lektur do przedmiotu „podstawy marksistowsko-leninowskiej filozofii i socjologii”, czytamy: *Religia stanowiła od zamierzchłych czasów ważki czynnik w życiu zbiorowym i osobniczym, sterujący i kontrolujący aktywność*

społeczną i kulturowo-psychiczną człowieka. Religia ma liczne powiązania ze wszystkimi sprawami «tego» świata, doczesnego świata – z życiem rodzinnym i jednostkowym, narodzinami i śmiercią itp. Kontroluje ona bowiem cały cykl ontogenezy – od kolebki poprzez dojrzałość (inicjacja) i małżeństwo aż do trumny (Poniatowski, 1975, s. 578).

1. Religia i Kościół katolicki w III Rzeszy

O stosunku nazistów do wiary świadczy sposób, w jaki została zdefiniowana religia w uznanej encyklopedii Brockhousa wydanej w III Rzeszy. *Religia – pełna czi bojaźń przed bóstwem. (...) Nauczanie Kościoła i formy kultu są na swój sposób kształtowane przez naród i rasę (...)*¹ (Der Volks-Brockhaus, 1939, s. 571). Szczególnie znaczące jest ostatnie z przytoczonych zdań. Stanowi ono pogwałcenie fundamentów chrześcijaństwa – powszechności i uniwersalności.

Narodowi socjaliści nie mogli zaakceptować faktu, iż Jezusa Chrystusa wyznają zarówno osoby rasy białej, jak i czarnej czy też żółtej. Było to sprzeczne z wyznawaną przez nich doktryną rasizmu oraz koncepcją nadczłowieka wywodzącą się z filozofii Fryderyka Nietzsche. Hitler (1941) w swoim *Mein Kampf* krytykował hierarchów Kościoła katolickiego w Austrii (przed Anslussem) za to, że obsadzali kapłanami czeskiego pochodzenia parafie, do których należeli głównie Niemcy. Zatem dążył on do stworzenia odłamu chrześcijaństwa tylko dla „rasy panów”. Tę niebezpieczną tendencję w światopoglądzie narodowosocjalistycznym zauważyli niemieccy hierarchowie Kościoła katolickiego. Już na początku 1931 roku kardynał archidiecezji monachijskiej Michael von Faulhaber skonstatował, że „hitleryzm odrzuca zasadnicze punkty nauki katolickiej i według oświadczeń jego wodzów ma on zamiar zastąpić wiarę chrześcijańską przez nowy system idei” (za: Piwarski, 1960, s. 39).

Często zarzuca się Stolicy Apostolskiej, że – mimo wyżej opisanych zastrzeżeń wobec nazizmu – zawarła 20 lipca 1933 roku konkordat z III Rzeszą (Fijałkowski, 1983; Besier, 2010). Należy jednak pamiętać, że owa umowa bilateralna stanowiła podstawę w upominaniu się o prawa katolików w Niemczech hitlerowskich, likwidując dotychczasową próżnię prawną (Schad, 2010). Ponadto hierarchowie katoliccy stanowczo sprzeciwiali się próbom zarówno eugeniki pozytywnej, jak i negatywnej – czyli sterylizacji oraz uśmiercaniu „życia niegodnego życia”. Na tym polu szczególnie zasłużył się biskup Münster Klemens August hrabia von Galen,

---

¹ Przekład z języka niemieckiego: Kasper Sipowicz

którego Pius XII wyniósł w 1946 roku do godności kardynalskiej. Ów kapłan początkowo próbował zahamować zbrodnicze ustawodawstwo eugeniczne, które notabene zostało napiętnowane już przez Piusa XI w encyklice *Casti connubii*, na drodze prawnej (Sipowicz, 2016). Złożył on bowiem w prokuraturze zawiadomienie o możliwości popełnienia przestępstwa przez rząd niemiecki polegającego na legalizacji zabijania obywateli (w tym nieletnich) z powodów biomedycznych. Kiedy jego monit pozostał bez odpowiedzi, postanowił wyrazić swoje obawy publicznie w liście pasterskim datowanym na 3 sierpnia 1941 roku (Hagemann, 2000). Powiedział on wówczas, że naziści traktują osoby z niepełnosprawnością jak zepsutą maszynę, którą można wyrzucić na śmietnik (Hagemann, 2000). Homilia von Galena nabrała rozgłosu w całym kraju oraz poza jego granicami. Dlatego też prominentni działacze NSDAP domagali się przykładowego ukarania niepokornego biskupa (Sipowicz, 2016). Hitler jednak w obawie przed światową opinią publiczną i reakcją Watykanu odstąpił od represji wobec von Galena. Niestety nie uniknęli ich zwykli księża, którzy rozpowszechniali list pasterski biskupa. Trybunał Ludowy skazał ich na karę śmierci (Schmuhl, 1987). Po latach kardynał von Galen pisał: „(...) przez to, że powtarzali moje kazania, zgotowałem wielu moim najlepszym kapłanom pobyt w obozie koncentracyjnym, a nawet śmierć” (za: Schad, 2010, s. 109).

2. Kraju Warty – krótki rys historyczny

Mimo ewidentnych represji Kościoła katolickiego w III Rzeszy, ich intensywność była znacznie mniejsza niż na terenach okupowanej przez Niemców Polski, w której los polskiego duchowieństwa był odmienny w zależności od nowego podziału administracyjnego terenów zajętych przez hitlerowców.

Po wybuchu II wojny światowej naziści zajęli 48,5% ziem należących do II Rzeczypospolitej Polskiej (Łuczak, 1996). Pozostałe tereny opanowała Armia Czerwona, która wkroczyła do naszej ojczyzny 17 września 1939 roku na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow. Rząd III Rzeszy z okupowanych terytoriów Polski stworzył początkowo dwie jednostki administracyjne: Generalne Gubernatorstwo i tzw. wcielone ziemie wschodnie, które stały się częścią brunatnych Niemiec. Do tych ostatnich należał Okręg Rzeszy Poznań (*Reichsgau Posen*), który został później przemianowany na Okręg Rzeszy Kraj Warty (*Reichsgau Wartheland*, zwany również w skrócie *Warthegau*). W tym ciele administracyjnym znalazły się Ziemia Łódzka oraz Wielkopolska. Był on podzielony na trzy rejencje: poznańską, łódzką oraz inowrocławską. Te znowu dzieliły się na 6 powiatów miejskich (Poznań, Łódź,

Inowrocław, Gniezno, Kalisz, Włocławek) i 38 powiatów wiejskich (Sipowicz, 2016). Namiestnikiem największej jednostki terytorialnej III Rzeszy - Kraju Warty, a zarazem szefem lokalnych struktur NSDAP, został Arthur Greiser. Co ciekawe, urodził się on w Środzie Wielkopolskiej, a więc na terenach rdzennie polskich znajdujących się wówczas pod zaborem pruskim. Mimo że na co dzień obcował z Polakami, wychowywany był w nienawiści do wszystkiego, co polskie. Tezę tę potwierdza jego biograf, Czesław Łuczak (1997), który w archiwach odnalazł dokument wskazujący, że Greiser, jako uczeń, został usunięty z gimnazjum za notoryczne prowokowanie bójek z polskimi kolegami. Namiestnik Kraju Warty powiedział 20 grudnia 1942 roku: *Ja sam jestem dzieckiem tego kraju [tj. Kraju Warty – przypis własny] i z dumą przyznaję się do tego, że będąc Volksdeutschem tego kraju, od lat dzieciennych wchłaniałem w siebie wszystkie doświadczenia wynikające z współżycia obu tych narodów* (IPN GK 162/354/K, k. 2–12). Antypolskość Greisera dała o sobie znać w czasie okupacji hitlerowskiej naszej ojczyzny. Przejawiał on bowiem ambicje uczynienia z zarządzanego przez siebie obszaru wzorcowego okręgu Rzeszy (*Mustergau*), do czego przekonał Hitlera (Sipowicz, 2016). *Ipsa facto* wszystkie nowatorskie rozwiązania proponowane przez Greisera, po ich pozytywnej weryfikacji w Kraju Warty, miały być implementowane na całym terytorium III Rzeszy. Dlatego też badacze nadali temu okręgowi miano „poligonu doświadczalnego narodowego socjalizmu” (Łuczak, 1972). Główne zadanie Kraju Warty stanowiło dostarczanie do Niemiec żywności – głównie zboża i mięsa – oraz niewolniczej polskiej siły roboczej do gospodarstw rolnych i ośrodków przemysłowych III Rzeszy (Madajczyk, 1970). Należy jednak pamiętać, że – oprócz przytoczonych planów gospodarczych – konsekwentnie realizowano cele ideologiczno-propagandowe. Już 8 października 1939 roku Greiser wydał stosowny akt prawny, na mocy którego stworzono Niemiecką Listę Narodowościową (*Deutsche Volksliste*). W swym zamiśle miała ona skłonić Polaków do uległości, oferując w zamian statut uprzywilejowany (m.in. dodatkowe kartki żywnościowe itp.) (Dzieciński, 1999). Owym zachętom towarzyszyły jednak represje.

3. Prymas Polski na uchodźctwie

Atak Niemiec i Związku Sowieckiego na Polskę stanowił zaskoczenie zarówno dla najwyższych władz Rzeczypospolitej, jak i dla duchowieństwa. Hierarchowie Kościoła katolickiego stanęli przed życiowym dylematem. Musieli wybierać między ewakuacją a pozostaniem w kraju razem ze swymi wiernymi, co

więzało się z ryzykiem pozbawienia wolności, utraty zdrowia lub życia. Każdy dostojnik Kościoła podejmował decyzję w zgodzie z własnym sumieniem, ponieważ nie było oficjalnych zaleceń Episkopatu Polski. W szczególnej sytuacji znalazł się prymas Polski kardynał August Hlond. Rząd polski, nuncjusz apostolski w Warszawie Filippo Cortesi oraz ambasadorowie Francji i Wielkiej Brytanii nalegali na niego, by czym prędzej wyjechał z kraju (Fijałkowski, 1983). Argumentowali oni, że znalezienie się prymasa na terenach okupowanych przez Niemców będzie stanowiło kartę przetargową dla okupanta zarówno w kontaktach z rządem Polski, jak i w relacjach ze Stolicą Apostolską. Dlatego też 6 września 1939 roku kardynał Hlond wyjechał do Rumunii wraz z rządem RP oraz innymi dostojnikami. Trzydzieści dni później prymas dotarł do Rzymu (Madajczyk, 1970). Tam wygłaszał na falach Radia Watykańskiego płomienne mowy skierowane do wiernych przebywających w okupowanej ojczyźnie (Sipowicz, 2016).

Analogiczną decyzję podjęli biskup Karol Radoński z Włocławka oraz biskup Stanisław Okoniewski z Pelplina. Pierwszy z wymienionych kapłanów wyjechał do Anglii, drugi zaś do Hiszpanii, a następnie neutralnej Portugalii (Fijałkowski, 1983). Prymas Hlond żałował swojej decyzji i już 1 października 1939 roku podjął starania o powrót do okupowanej ojczyzny. Mimo pertraktacji kardynała Sekretarza Stanu Stolicy Apostolskiej z rządem nazistowskim prośba przewodniczącego Episkopatu Polski nie mogła być spełniona (Fijałkowski, 1983). Kiedy Włochy przystąpiły do wojny po stronie brunatnych Niemiec, kardynał Hlond wyjechał do Lourdes. Niestety Francja stała się kolejną ofiarą terytorialnych zakusów Hitlera. W 1944 roku prymas Polski został zatrzymany przez gestapo i przewieziony do Paryża. Tam zaoferowano mu natychmiastowe zwolnienie w zamian za wygłoszenie odezwy do polskiego społeczeństwa, która miała na celu jego zachęcenie do wystąpienia zbrojnego przeciw Armii Czerwonej. Kardynał Hlond stanowczo odmówił, na skutek czego został osadzony w klasztorze św. Pawła w Bar-le-Duc, a następnie w opactwie w Wiedenbrück na terenie Niemiec (Madajczyk, 1970). Tam też przebywał do końca wojny. Gwoli ścisłości należy dodać, że jeszcze przed opuszczeniem Polski prymas Hlond, posiadający sakrę arcybiskupa gnieźnieńsko-poznańskiego, wyposażył swoich wikariuszy generalnych w prerogatywy biskupów diecezjalnych (Fijałkowski, 1983). Tym samym zapewnił ciągłość administracyjną w podległych sobie diecezjach oraz posługę duszpasterską swoim wiernym.

4. Prześladowanie polskiego duchowieństwa katolickiego w Kraju Warty

Kraj Warty obejmował swym obszarem prowincje: gnieźnieńsko-poznańską (archidiecezje gnieźnieńska i poznańska, diecezja włocławska), warszawską (diecezje płocka i łódzka) oraz krakowską (diecezja częstochowska). Tylko w archidiecezji poznańskiej i diecezji łódzkiej było łącznie ponad dwa miliony katolików (Śmigiel, 1979). Jedynie w diecezji łódzkiej ordynariusz zdecydował się pozostać na miejscu. Był nim biskup Włodzimierz Bronisław Jasiński, który w czasie kampanii wrześniowej nawoływał wiernych do walki z wrogiem (Dąbrowski, 1990). 8 września 1939 roku Wehrmacht zajął Łódź. Jeszcze tego samego dnia ordynariusz został internowany w swoim pałacu, lecz mimo to zezwolono na dalsze wykonywanie przez niego obowiązków wynikających z piastowanej godności (Dąbrowski, 1990).

W tym miejscu należy przywołać słowa wybitnego polskiego historyka, znawcy okresu II wojny światowej, Czesława Madajczyka (1970, s. 191), który skonstatował, że „nigdzie poza Polską Niemcy nie represjonowali w okupowanej Europie ani jednego biskupa, nawet zdecydowanych przeciwników narodowego socjalizmu”. Natomiast owe represje były najbardziej zintensyfikowane w Kraju Warty. Teza ta znajduje potwierdzenie chociażby w protokołach Konferencji Niemieckich Biskupów w Fuldzie (odpowiednik episkopatu w Niemczech) z lat 1939-1945, w których niemieccy hierarchowie wyrazili obawę, że antykościelne ustawodawstwo wypracowane w Kraju Warty może zostać przeszczepione na całą III Rzeszę. Wizję tę określili mianem największego zagrożenie dla Kościoła katolickiego w Niemczech (Conway, 1969; Śmigiel, 1979).

Skrajnie antykościelna polityka Kraju Warty wynikała bezpośrednio ze światopoglądu Greisera, który w dobitny sposób oddaje jego enuncjacja poczyniona 14 września 1941 roku: *Całością obejmującą treść naszego poglądu jest to, że nie wierzymy w jakiegoś człowieka, którego od 2000 lat przedstawiano we wszystkich możliwych historiach, książkach i kazaniach jako uosobienie pokory i przebaczenia, wierzymy natomiast, że Adolf Hitler w swej jednorazowej wielkości jako mąż stanu, wódz i geniusz po 2000 lat jako narzędzie nieba jest powołany, by zmienić dotychczasowy pogląd na religię itp. Dlatego wierzymy w Adolfa Hitlera, a nie w jakiegoś Chrystusa, który jest małością w stosunku do jednorazowego wcielenia Adolfa Hitlera* (za: Szulczyński, 1946).

Tę koncepcję świata bez Boga Greiser konsekwentnie realizował. Nakazał gestapo aresztować biskupa pomocniczego diecezji łódzkiej księdza Kazimierza Tomczaka, co nastąpiło 10 listopada 1939 roku (Budziarek, 1984). Uwięziono go wraz

z kilkudziesięcioma innymi kapłanami tejże diecezji w obozie w Radogoszczu (obecnie części miasta Łodzi). Byli oni tam dręczeni zarówno fizycznie, jak i psychicznie (Cygański, 1973). Hitlerowcom szczególnie zależało na upokorzeniu polskiego duchowieństwa. Dlatego zmuszali księży (w tym biskupa Tomczaka) do wynoszenia fekaliów w każdą niedzielę i inne święta religijne (Szeremeta, 2006). Poza tym przebywali oni w strasznych warunkach. Sypiali bezpośrednio na betonowej podłodze, a pomieszczenia obozowe nie były zimą w ogóle ogrzewane (Witschenbach, 2006). Ten stan rzeczy utrzymywał się do 15 stycznia 1940 roku, kiedy to wszyscy osadzeni kapłani zostali zwolnieni, ale z nakazem wyjazdu do Generalnego Gubernatorstwa (Budziarek, 1992). Przed opuszczeniem Kraju Warty wysłali oni delegację do biskupa Jasińskiego, który zaaprobował ich oddelegowanie do nowych prowincji kościelnych (Budziarek, 1984). Oswobodzenie duchowieństwa przebywającego w obozie w Radogoszczu wcale nie oznaczało złagodzenia polityki wobec Kościoła katolickiego. Ta bowiem stała się jeszcze bardziej restrykcyjna (Pospieszalski, 1946). Cezurę stanowi 14 marca 1940 roku, kiedy to Greiser zatwierdził *Rozporządzenie o pobieraniu składek przez związki i stowarzyszenia religijne* (Gürtler, 1958). Było to swoistego rodzaju preludium do *Rozporządzenia o związkach i stowarzyszeniach religijnych* z 13 września 1941 roku, które definiowało w sposób całościowy relacje państwo-Kościół w Kraju Warty (Gürtler, 1958). Oba akty prawne były ze sobą koherentne, i sprowadzały się do następujących uregulowań:

- na terenie Kraju Warty nie mogą działać żadne kościoły, lecz tylko związki i stowarzyszenia religijne;
- owe związki i stowarzyszenia religijne nie mogą utrzymywać jakichkolwiek związków z innymi organizacjami religijnymi (czytaj kościołami) spoza Kraju Warty;
- członkiem związków i stowarzyszeń religijnych w Kraju Warty mogą być jedynie osoby pełnoletnie;
- budżety związków i stowarzyszeń religijnych w Kraju Warty zatwierdza prezes właściwej rejencji;
- związki i stowarzyszenia religijne w Kraju Warty nie mogą „wypracować” nadwyżki budżetowej;
- związki i stowarzyszenia religijne w Kraju Warty nie mogą prowadzić organizacji młodzieżowych oraz charytatywnych;
- Niemcy i Polacy w Kraju Warty muszą mieć oddzielne świątynie, do których będą uczęszczać na nabożeństwa;

- związki i stowarzyszenia religijne w Kraju Warty mogą być finansowane li tylko ze składek swych członków;
- związki i stowarzyszenia religijne w Kraju Warty mogą posiadać jedynie budynki służące do kultu religijnego;
- w Kraju Warty likwiduje się wszelkie klasztory i kapituły;
- w związkach i stowarzyszeniach religijnych w Kraju Warty mogą sprawować posługę jedynie księża z tej jednostki administracyjnej;
- księża w Kraju Warty muszą posiadać dodatkowy zawód świecki.

Jak widać Greiser postanowił zniszczyć wszelkie przejawy życia religijnego w sposób przemyślany, działając na wielu poziomach. Redukcja kościołów do roli stowarzyszeń była sprytnym wybiegiem prawnym, który skutkował tym, że w Kraju Warty nie obowiązywał konkordat zawarty między III Rzeszą a Stolicą Apostolską. Poza tym odcięto Kościół katolicki w *Warthegau* od pomocy finansowej Watykanu. Zablokowano także możliwość zastępowania aresztowanych duchownych kapłanami spoza Kraju Warty. Szczególnie intensywnie usiłowano odciągnąć od Kościoła dzieci i młodzież, którym zabroniono należeć do stowarzyszeń religijnych.

W rezultacie w Kraju Warty zarejestrowano cztery stowarzyszenia religijne (Sipowicz, 2016):

- Rzymskokatolicki Kościół Narodowości Niemieckiej w Okręgu Rzeszy Kraj Warty (*Römisch-katholische Kirche deutscher Nationalität im Reichsgau Wartheland*);
- Łódzki Ewangelicki Kościół Narodowości Niemieckiej w Kraju Warty (*Litzmannstädter evangelische Kirche deutscher Nationalität im Wartheland*);
- Poznański Ewangelicki Kościół Narodowości Niemieckiej w Kraju Warty (*Posener evangelische Kirche deutscher Nationalität im Wartheland*);
- Ewangelicko-Luterański Kościół Narodowości Niemieckiej w Zachodnim Kraju Warty (*Evangelisch-lutherische Kirche deutscher Nationalität im Warthegau-West*).

Ipsa facto zgodę na utworzenie nie otrzymał Kościół katolicki dla ludności Kraju Warty narodowości polskiej. Ten bowiem był przeznaczony do eksterminacji jako ostoja patriotyzmu i polskości. Dlatego też w 1941 roku miała miejsce kolejna fala represji wobec polskiego duchowieństwa (Szeremeta, 2006). Zabudowania łódzkiej kurii diecezjalnej zostały zajęte przez nazistów, a biskup Jasiński wraz ze swym sufraganiem zostali internowani w majątku ziemskim pod Łodzią (Budziarek, 1984). Następnie przewieziono ich do klasztoru w Bieczu, który leżał w Generalnym Gubernatorstwie (Dąbrowski, 1990). Tym samym w Kraju Warty nie pozostał już

żaden ordynariusz. Następnie w nocy 5 na 6 października 1941 roku zostały zrealizowane na polecenie Greisera masowe aresztowania polskich księży katolickich oraz zakonników (Nawrocki, 1970). Zatrzymania odbywały się według uprzednio sporządzonych imiennych wykazów duchowieństwa w poszczególnych diecezjach (Nawrocki, 1973). Pozbawiono wówczas wolności: 157 kapłanów z diecezji łódzkiej, 60 z diecezji częstochowskiej, 113 z wrocławskiej oraz 118 z poznańskiej (Szeremeta, 2006). Osadzono ich w obozie przejściowym w Konstantynowie Łódzkim, skąd gros z nich przewieziono do obozu koncentracyjnego w Dachau (Musioł, 1968). Tę gehennę przeżyli niestety tylko nieliczni księża (Malak, 1961).

Podsumowanie

Naziści trafnie upatrywali w Kościele katolickim ostatnią zinstytucjonalizowaną ostoję polskości, która dawała Polakom wiarę, siłę moralną oraz nadzieję na wyzwolenie ukochanej ojczyzny. To ostatecznie związek polskości z katolicyzmem okazał się być czynnikiem zwycięstwa narodu polskiego nad nazizmem, a kilkadziesiąt lat później nad komunizmem. Fakty te są niezależne od jakichkolwiek prób interpretacji nasyconej ideologią wrogą obiektywnej prawdzie o związkach, jakie zachodziły między poczuciem polskości a wyznawaniem religii katolickiej. Naziści świadomi tych uwarunkowań usiłowali zniszczyć Kościół katolicki w celu zminimalizowania czynnika etnicznie polskiego w Kraju Warty. Przedsięwzięcie to nie powiodło się podobnie, jak wieloletnie autorytarne rządy komunistyczne nie wyrugowały tradycyjnie pojmowanej polskości i wiary katolickiej.

Archiwalia:

IPN GK - Instytut Pamięci Narodowej, Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Bibliografia:

- Besier G., (2010), *Stolica Apostolska i Niemcy Hitlera*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Budziarek M., (1984), *Katedra przy Adolf Hitlerstrasse. Z dziejów Kościoła katolickiego w Łodzi 1939–1945*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

- Budziarek M., (1992), *Eksterminacja duchowieństwa łódzkiego w latach 1939–1940*, (w:) A. Galiński, M. Budziarek (Red.), *Eksterminacja inteligencji Łodzi i okręgu łódzkiego 1939–1940*, (s. 66-79), Łódź: Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi, Instytut Pamięci Narodowej.
- Conway J. S., (1969), *Die nationalsozialistische Kirchenpolitik 1933-1945. Ihre Ziele, Widersprüche und Fehlschläge*, München: Kaiser Verlag.
- Cygański M., (1973), *Hitlerowski obóz śmierci w Radogoszczu 1939–1945*, Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Dąbrowski K., (1990), *Arcybiskup Włodzimierz Jasiński 1873–1965*, Łódź: Diecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.
- Der Volks-Brockhaus*, (1939), Leipzig: F. A. Brockhaus Verlag.
- Dzieciński P., (1999), *Die Politik der NS-Behörden gegenüber der deutschen Bevölkerung in Lodz (1939–1945)*, (w:) L. Meissner (Red.), *Mittelpolen im Spiegel der Ostforschung. Geschichte und Gegenwart*, (s. 165-187), Kurowice: Wydawnictwo Ibidem.
- Ehrlich S., (1947), *Istota faszyzmu*, Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Książka”.
- Fijałkowski Z., (1983), *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Filipiak T., (1985), *Polityczna i społeczna doktryna faszyzmu: główne założenia i interpretacje*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gürtler P., (1958), *Nationalsozialismus und Evangelische Kirche im Warthegau. Trennung von Staat und Kirche im nationalsozialistischen Weltanschauungsstaat*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Hagemann A., (red.) (2000), *Euthanasie im NS-Staat: Grafeneck im Jahr 1940*, Stuttgart: LpB.
- Heywood A., (2008), *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hitler A., (1941), *Mein Kampf*, München: Zentralverlag der NSDAP.
- Lenin W. I., (1986), *O stosunku partii robotniczej do religii*, (w:) W.I. Lenin, *Dzieła Wszystkie*, t. 17, (s. 45-79), Warszawa: Książka i Wiedza.
- Łuczak C., (1972), *Kraj Warty 1939–1945. Studium historyczno-gospodarcze okupacji hitlerowskiej*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Łuczak C., (1996), *Pod niemieckim jarzmem. Kraj Warty 1939–1945*, Poznań: PSO.
- Łuczak C., (1997), *Arthur Greiser. Hitlerowski władca w Wolnym Mieście Gdańsku i w Kraju Warty*, Poznań: PSO.

- Madajczyk C., (1970), *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Malak H. M., (1961), *Klechy w obozach śmierci*, t. 1, Londyn: Veritas.
- Marks K., (1976), *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, (w:) K. Marks/F. Engels – Werke, t. 1, (s. 203-333), Berlin Wschodni: Dietz Verlag.
- Musiół T., (1968), *Dachau 1933–1945*, Katowice: Wydawnictwo Śląsk.
- Nawrocki S., (1970), *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty 1939–1945*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego.
- Nawrocki S., (1973), *Terror policyjny w Kraju Warty 1939–1945*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Piawski K., (1960), *Watykan a faszyzm 1929-1939*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Poniatowski Z., (1975), *Religia jako forma świadomości społecznej*, (w:) J. Grudzień, H. Jankowski, T. M. Jaroszewski, W. Wesołowski (wed.), *Filozofia marksistowska*, (s. 578-604), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pospieszalski K. M., (1946), *Polska pod niemieckim prawem 1939–1945*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego.
- Rappaport E. S., (1945), *Naród zbrodniarz. Przestępstwa hitleryzmu a naród niemiecki. Szkic analityczny przestępczości i odpowiedzialności osobowo-zespołowej*, Łódź: Spółdzielnia Dziennikarska „Prasa”.
- Schad M., (2010), *Szara eminencja Watykanu. Siostra Pascalina i papież Pius XII*, Kraków: Wydawnictwo M.
- Schmuhl H.-W., (1987), *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung «lebensunwerten Lebens», 1890–1945*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Sipowicz K., (2016), *Prześladowania religijne w Kraju Warty. Represje wobec Polaków i duchowieństwa polskiego a polityka wyznaniowa rządu III Rzeszy 1939-1945*, Łódź: Dom Wydawniczy Księży Młyn.
- Szeremeta, J., (2006), *Aresztowania duchowieństwa katolickiego przeprowadzone przez Niemców w Reichsgau Wartheland w dniach 5–7 października 1941 roku i pobyt w obozie przesiedleńczym w Konstantynowie Łódzkim*, (w:) R. Leszczyński, A. Cichosz, B. Cichosz, J. Spychała, P. Zwoliński (red.), *Prace i materiały historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej*, t. 3, (s. 53-82), Konstantynów Łódzki: Wydawnictwo Bernard Cichosz.
- Szulczyński J., *Greiser jako bluźnierca*, „Kurier Wielkopolski” 2 lipca 1946 r.

- Śmigiel K., (1979), *Kościół katolicki w tzw. Okręgu Warty 1939–1945*, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Witschenbach M., (2006), *Niemiecki obóz w Konstantynowie Łódzkim*, (w:) R. Leszczyński, A. Cichosz, B. Cichosz, J. Spychała, P. Zwoliński (red.), *Prace i materiały historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej*, t. 3, (s. 83-86), Konstantynów Łódzki: Wydawnictwo Bernard Cichosz.
- Wołkogonow D., (2015a), *Lenin. Prorok raj*, t. I, Warszawa: Wydawnictwo Amber.
- Wołkogonow D., (2015b), *Lenin. Apostoł piekła*, t. II, Warszawa: Wydawnictwo Amber.